

ПОНЯТТЯ «МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ» В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

У статті розглядаються підходи до визначення поняття «міграція», робиться аналіз ключових понять, що лежать в основі визначень міграції, дається власне визначення, демонструється рівниця в оцінці її обсягів. Пропонується ввести в науковий оборот поняття «віртуальна міграція». На підставі запропонованого авторами визначення міграції показуються розходження у проблемах мігрантів і осіб, що проявляють інші види переміщення населення.

Ключові слова: міграція населення, міграційний процес, віртуальна міграція, рух населення, переміщення, переселення, емігранти, іммігранти.

В статье рассматриваются подходы к определению понятия «миграция», делается анализ ключевых понятий, лежащих в основе определений миграции, дается собственное определение, демонстрируется разница в оценке ее объемов. Предлагается ввести в научный оборот понятие «виртуальная миграция». На основании предложенного авторами определения миграции показываются различия в проблемах мигрантов и лиц, проявляющих иные виды перемещения населения.

Ключевые слова: миграция населения, миграционный процесс, виртуальная миграция, движение населения, перемещение, переселение, эмигранты, иммигранты.

In this article are considered approaches for definition of the given concept of «migration», doing an analysis of the key concepts underlying the definitions of migration, own definition is made, the difference in an estimation of its volumes is shown. It is offered to enter into a scientific turn concept «virtual migration». Based on migration definitions suggested by authors has been shown differences in problems of migrants and persons exhibit other types of population flow.

Key words: human migration, dispersal movement, virtual migration, population movement, movement, transmigration, emigration, immigration.

Постановка проблеми. У результаті процесів глобалізації, які торкнулися всіх сфер життєдіяльності суспільства, характерною рисою сучасного світу стало збільшення взаємозалежності країн друг від друга. Створення глобальної фінансової системи й ринків, радикальні зміни в політичній сфері привели до стрімкого збільшення міграційних потоків як усередині країн, так і між ними. У результаті в галузі міграції населення у світі відбулися якісні зміни, що вимагають наукового осмислення й поглиблення теоретико-методологічної бази досліджень. Оскільки міграційні процеси досить динамічні й важко керовані, їхнє вивчення є перманентно актуальним.

Отримавши незалежність і включившись у систему вільних пересувань, Україна, що знала, в основному, внутрішні переміщення, виявилася залученою в круговорот світових міграційних потоків. Слід зазначити, що в цей час наша країна замикає десятку світових лідерів по чисельності іммігрантів (5,3 млн. чол.) [6]. У результаті на території України з'явилися такі категорії

населення, як «нелегальні мігранти», «репатріанти», «змушені мігранти» та інші. Стосовно до ситуації в нашій країні стало можливим уживати поняття «транзитна міграція», «приймаюча країна», «країна, що віддає», «рееміграція» і, нарешті, «депопуляція». За межами країни походження нині мешкають більше 20 млн. українців, багато хто з яких стали громадянами інших держав [14]. По кількості емігрантів Україна поступається тільки Мексиці (11,9 млн.), Індії (11,4 млн.), Росії й Китаю (11,1, і 8,3 млн. відповідно) [17]. У доповіді банку «Міграція й грошові перекази» говориться, що, за даними на 2010 р., за кордоном перебуває 6,6 млн. українців, що виїхали в останні роки [17]. За нашими розрахунками, це еквівалентно майже 15% нинішнього населення країни. Більше того, сальдо переміщень для України є негативним: чисельність тих, що виїжджають, перевищує кількість тих, що в'їжджають, на 1,3 млн. чол. Для компенсації тільки природного зменшення населення й стабілізації його чисельності необхідно мати позитивне сальдо міграції приблизно в 340 тис. чол. щорічно [18].

Аналіз актуальних досліджень. Проблема міграції населення присвячені численні дослідження як теоретичного, так і прикладного характеру. З кінця ХІХ ст., починаючи із праць М. Вебера й Е. Равенштейна, питання міграції знайшли відображення в роботах сотень учених. Причому практично кожний з них приводив власне визначення міграції, демонструючи розмаїтість підходів до розуміння її суті. Рік у рік кількість публікацій на цю тему стрімко зростає. Так, анотований бібліографічний вказівник літератури із проблем міграцій, виданої тільки в країнах СНД в 1992–1999 р., нараховує більше п'ятисот сторінок [9].

Потреба у відносно однозначному й чіткому визначенні міграції обумовлена, по-перше, різноманіттям її визначень, у результаті чого дослідження міграції є досить скрутним. Т.Н. Юдіна відзначає, що в науковій російськомовній літературі їх налічується більше сорока [12]. В.А. Іонцев нарахував тільки в російських публікаціях 36 різних визначень [7]. За останні роки число визначень міграції ще більше зросло. У цьому зв'язку стає обов'язковим у кожній науковій публікації уточнювати точку зору автора із приводу ключових понять дослідження – давати або власну їхню інтерпретацію, або посилатися на наукові авторитети, приєднуючись до їх думки.

По-друге, від змісту, закладеному у визначенні міграції, залежить предметне поле її дослідження.

По-третє, у дослідженнях міграції відсутня єдність змісту застосовуваних термінів. У результаті різним явищам присвоюються однакові поняття, а тим самим – різні (наприклад, країну, яку залишає мігрант, називають «країною імміграції», «країною відтоку», «країною виїзду», «країною-донором», «країною, яка віддає»), що призводить до термінологічної плутанини й робить унікальним дослідницький тезаурус практично кожного вченого.

По-четверте, визначення міграції є залежним від методології й методів тих наук, які її вивчають. Під тим або іншим кутом зору міграцію населення

вивчають економіка, демографія, етнографія, географія, історія, антропологія, соціологія, політологія, право, менеджмент та ін. Дисциплінарним дослідженням міграції присвячені роботи К.Б. Бреттелл, Д.Ф. Холліфілда [2]. Більшість робіт як західних соціологів, а так і соціологів, що працюють на пострадянському просторі, виконано в рамках міждисциплінарного підходу.

По-п'яте, дослідження міграції сполучене з використанням офіційних статистичних даних, які розраховуються по методиках економістів і демографів.

Виходячи з вищевикладеного, **метою статті** виступає розробка визначення міграції на підставі існуючих підходів до осмислення даного поняття, що дозволить виключити з міграції ті категорії осіб, що переїжджають, які проявляють інші види руху населення.

Виклад основного матеріалу. У науковий обіг поняття «міграція» увійшло завдяки англійському вченому Е. Равенштейну, який у своїй роботі «Закони міграції» (1885 р.) виклав одинадцять міграційних законів. З його погляду, міграція – це безперервний процес, обумовлений взаємодією чотирьох основних груп факторів, що діють у початковому місці проживання мігранта, на стадії його переміщення, у місці в'їзду й факторів особистого характеру [1, с. 12]. Таким чином, міграція первісно трактувалася як процес.

У наш час для опису даного процесу вживають як мінімум два поняття – «міграція» і «міграційний процес» – іноді як синоніми, а іноді як терміни, що відокремлюють акт міграції (зміни місця проживання, перетинання адміністративно-територіальних границь та ін.), без яких процес міграції неможливий, і власне міграційний процес, що складається із трьох (Е. Равенштейн, І.Л. Ямзін, В.П. Воцінін, Л.Л. Рибаківський, Т. І. Заславська та ін.), чотирьох (західна традиція) або восьми стадій (Ф. Дювель).

Поступово з вузького значення це поняття все частіше стало вживатися в широкому змісті. Причому «широта» застосування поняття, а точніше його дифузія, з кожним роком зростає. Відбувається «обтяження» дефініції «міграція», втім, як і багатьох інших, що нині вживаються у соціології. У результаті це приводить до завищення її масштабів, змішування причин, які її викликають, і відповідно до погіршення керованості цим процесом. Однак така ситуація, як правило, сприятливо позначається на фінансуванні досліджень. Справді, імовірність виділення фінансових коштів на дослідження проблеми, якою охоплені 45 мільйонів чоловік або 45 тисяч, буде різною. Якщо в 2010 р., по даним Держкомстату України, вибуло із країни 14,7 тис. чол., а прибуло 30,8 тис., що становить відповідно 0,3 і 0,7 чол. на 1000 чол. (у сумі це 0,1% населення України), то внутрішня міграція досягла 652,6 тис. чол. або 14,2 чол. на 1000 чол. [12]. У неї включилося 1,42% населення країни. Отже, в 2010 р. мігрувало 1,52% жителів (розраховано на підставі даних Держкомстату України). Зазначимо в зв'язку з цим, що масштаби міграції, на нашу думку, є більшими, ніж свідчать офіційні статистичні дані.

У той же час, згідно зі статистичними даними, існують більш актуальні проблеми, наприклад, для порівняння: 12,5 млн. українців або 26,4% громадян України проживає за межею бідності [14].

Таким чином, шляхом маніпуляції з визначенням міграції й, отже, статистичними даними й без того актуальну проблему можна перетворити в понад актуальну, у порівнянні з іншими. Таким чином, завищення чисельності мігрантів, включення в її склад контингентів населення, які проявляють інші види його руху, є економічно вигідним як для дослідників, так і для органів управління, що займаються цією проблемою. Ілюстрацією останнього може стати збільшення в останні десятиліття кількості дисертаційних робіт по проблемам міграції, захищених працівниками управлінських структур різного рівня у країнах СНД.

У науковій літературі, присвяченій міграції, існує чимало підходів до визначення даного поняття. Причому ці підходи залежать від науки, у рамках якої він розповсюджений, від того, який вид руху розуміється – соціальний, територіальний та ін., від включення в міграцію різних видів територіального руху населення та т.п. Іноді у соціологічних визначеннях міграції увага зосереджується на соціальних її наслідках, наприклад, на зміні статусу, ролей, переміщення по галузям, професіям і ін.

В удосконалювання класифікацій тлумачень поняття міграції істотний внесок зробили Т.І. Заславська, Л.Л. Рибаківський, В.І. Староверов, А.У. Хомра, Б.С. Хорев і багато інших дослідників. Так, з погляду О.Д. Воробйової, принципові розходження в розумінні цього поняття полягають у наступному: «чи враховується при фіксуванні факту територіального переміщення людей фактор відстані; чи враховується фактор часу перебування на території прибуття й регулярності переміщень у різних напрямках; чи розглядається фактор перетинання яких-небудь офіційно встановлених рубежів» [5].

Для обґрунтування нашої точки зору на визначення міграції скористаємося підходом, викладеним у публікаціях Л.Л. Рибаківського.

Учений, за плечима якого сорокарічний досвід вивчення міграції населення, вважає, що всі її визначення «можна розподілити на три групи, прийнявши як класифікаційну ознаку сутнісний момент» [15, с. 7]. До першої групи відносяться визначення, «що змішують різні види руху населення, зокрема, міграційне й соціальне. Тут до міграції відносять галузевий, територіальний, професійний і соціальний рух» [15, с. 7]. Друга група містить ті визначення міграції, які включають тільки територіальні переміщення населення, а третя група об'єднує визначення, які не поділяють поняття переміщення й мобільність [15, с. 8-12].

Суть використаного нами підходу лежить в аналізі змісту ключового поняття, покладеного в основу визначення. По-перше, таким поняттям, насамперед, є рух. Так, у Великому тлумачному словнику української мови «міграція» (лат. *migratio*) означає рух населення, метою якого є зміна проживання на стало чи на певний період [4]. В електронному соціологічному

словнику міграція населення – рух людей через границі тих або інших територій з ціллю постійного устрою, щодо тривалого або короткого перебування на новому місці проживання або застосування праці [11]. У Л.Л. Рибаківського міграція являє собою «просторовий рух населення, зміну його територіального розподілу, тобто географії» [15]. На думку К.Б. Бреттелл і Д.Ф. Холліфілда, міграція – це рух населення в межах державних кордонів (внутрішня міграція), а еміграція або імміграція – рух через національні кордони [2].

На нашу думку, термін «рух» є широким і досить розпливчастим для характеристики такого поняття, як міграція, оскільки рух в інтерпретації соціологів буває не тільки міграційним, але включає також соціальний і природний рух.

По-друге, в економічній, демографічній і соціологічній літературі у визначеннях міграції зустрічається поняття рухливість або мобільність (від лат. *mobilis*). Дана дефініція в такому варіанті включає широкий спектр змістів: як територіальні переміщення (переселення), так і потенційну готовність до них, а також соціальні переміщення, тобто здатність особистості до зміни свого статусу в суспільстві. На думку Л.Л. Рибаківського, під міграцією населення варто розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю (рухливістю) – здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність [15].

Із цього приводу Т.Н. Юдіна зауважує, що трактувати міграцію можна як один з видів соціальної мобільності, але розглядати міграційну мобільність треба не як потенційну готовність населення до зміни свого територіального статусу, а як перехід індивідів і соціальних груп з одних верств в інші в результаті зміни ними місця проживання [20]. Підхід Т.Н. Юдіної до цього питання представляється досить продуктивним. Однак у такому варіанті визначення робиться акцент на соціальні наслідки міграції. Більше того, у число мігрантів при такому підході до визначення міграції не входять індивіди, які не змінюють свою соціальну верству при зміні ними місця проживання.

По-третє, досить часто у визначеннях міграції соціологів, демографів і економістів міститься поняття «переміщення населення». Так, «міграція населення (лат. *migratio* – переселення) – переміщення людей через границі тих або інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час» [10].

О.Д. Воробйова під міграцією населення має на увазі «будь-яке територіальне переміщення населення, пов'язане з перетинанням як зовнішніх, так і внутрішніх границь адміністративно-територіальних утворень із метою зміни постійного місця проживання або тимчасового перебування на території для здійснення навчання або трудової діяльності незалежно від того, під переважаючим впливом яких факторів воно відбувається – що притягають або виштовхують» [5].

Більшість дослідників міграції, що вважають її територіальним переміщенням населення, відносять до неї не тільки постійну, але також і сезонну, маятникову й епізодичну міграцію. Так, Ю.Н. Козирев відносить до

міграції всі переміщення, які відбуваються усередині населених пунктів, навіть якщо вони пов'язані з відвідуванням торговельних підприємств [8]. Я. Щепанський визначає міграцію як будь-яке переміщення незалежно від зміни місця в географічному просторі [19]. Ставлячись із глибокою повагою до авторів приведених визначень і усвідомлюючи той внесок, який вони зробили в дослідження проблеми, автори даної статті, проте, вважають за необхідне відзначити, що при подібному розумінні міграції ні про яку її статистичну фіксацію не може бути й мовлення через складність реєстрації акту міграції, оскільки під це визначення підпадають і переміщення людей усередині приміщень: працівників підприємств із одного робочого приміщення в інше, відвідувачів амбулаторії з одного лікарського кабінету в другий, викладачів і студентів з аудиторії в аудиторію й, нарешті, жителів квартир і будинків з ванни на кухню та ін.

У межах широкого трактування поняття міграції стає можливим ураховувати нові реалії нашого часу, які породжують і нові її види. У результаті вдосконалювання Інтернет-технологій можливості комунікації й переміщень принципово змінюються. Паралельно з територіальними пересуваннями населення масовий характер здобувають віртуальні переміщення, коли індивід фізично не змінює свого місця розташування, а переноситься через Інтернет у будь-яке місце земної кулі для вивчення визначних пам'яток, одержання лікувального сеансу психотерапії, участі в науковій конференції, перегляду театрального спектаклю, прослуховування лекцій у системі дистанційного навчання, проведення ділових переговорів, придбання товарів і, нарешті, для роботи з дистанційно віддаленими замовниками та ін. У мережі Інтернет існують і власні віртуальні держави с розгалуженою соціальною ієрархією. Отже, у якості одного з видів міграції при такому широкому її трактуванні, як нам уявляється, можна виділити віртуальну міграцію. Її основу становлять віртуальні переміщення. Від інших видів міграції віртуальну відрізняє: відсутність фактора відстані, безперешкодне миттєве перетинання кордонів, короткочасність переміщень, що обумовлена можливостями роботи людини в мережі Інтернет, і т.п.

По-четверте, у визначеннях застосовуються поняття «переміщення», «переселення», тобто вони використовуються авторами як синоніми: міграція – це переселення, переміщення населення, пов'язане зі зміною постійного місця проживання як у межах однієї країни, так і з однієї країни в іншу [17]. Дана точка зору досить часто зустрічається в економічній і соціологічній літературі, присвяченій міграції. Думається, що переміщення є більш широким за змістом поняттям, ніж переселення.

На цьому сполученні понять засновані визначення міграції в широкому й вузькому змісті. Так, В.І. Переведенцев запропонував розглядати міграцію в широкому значенні слова як сукупність усяких переміщень людей у просторі, а у вузькому значенні - сукупність переселень людей, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на відносно тривалий термін [13]. Аналогічної точки зору дотримується й Л.Л. Рибаківський [15].

По-п'яте, з нашої точки зору, більш точним є визначення міграції як переселення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз ключових понять, що лежать в основі визначень міграції, дозволив переконатися, що, по-перше, міграція – це переселення. Причому відстань, на яке воно відбувається, може й не мати особливого значення. Можна переїхати в сусідній під'їзд або на сусідню вулицю й опинитися в становищі маргінала, а можна переселитися в інше місто або країну й відчувати себе частиною приймаючої системи.

Представляється, що найбільшою мірою відповідає нашій точці зору безповоротна міграція, під якою розуміються переміщення: а) з одних населених пунктів в інші й, б) що супроводжуються зміною постійного місця проживання (Л.Л. Рибаківський) [15]. Однак, на нашу думку, тільки останнє, тобто переселення, є єдино можливим поняттям, що характеризує міграцію, а перетинання адміністративно-територіальних границь або відсутність такого при переселенні характеризує не суть поняття, а визначає види міграції – зовнішню й внутрішню.

По-друге, при визначенні міграції дослідники враховують фактор часу, тобто тривалість, на яку здійснюється переселення. Досить часто у визначеннях мається на увазі переселення на постійне місце проживання до кінця життя або на тривалу перспективу. Останнє вносить у визначення невизначеність, що ускладнює облік і розуміння процесів, що складають і супроводжують міграцію. З нашої ж точки зору, міграція закінчується з одержанням громадянства (або реєстрації / постійної прописки, якщо це внутрішня міграція), а також виїздом мігранта або його смертю. Таким чином, основна маса зовнішніх мігрантів при сприятливому збігу обставин змінює свій статус через 5–10 років після переселення, отримавши громадянство країни переселення, перетворившись із іммігрантів у повноправних її жителів. Однак частина мігрантів дійсно до кінця життя так і не стають громадянами приймаючої країни.

По-третє, міграція, на наш погляд, – це переселення за власною ініціативою, добровільне або здійснене в силу обставин. Примусове переселення має, на нашу думку, більш адекватні і ємні назви – «вигнання», «депортація», «висилка», «виселення», «насильницька репатріація» та ін. і, представляється, не повинне входити в поняття «міграція». Рух військ, пересилання ув'язнених, примусове переселення народів і ін. не відповідає, на нашу думку, зазначеному критерію. Цьому критерію лише частково відповідають і змушені переміщення, суб'єктами яких є переміщені особи, оскільки до них належать не тільки люди, вислані із країни свого громадянства або колишнього місця проживання з ініціативи влади (по релігійним, політичним й іншим мотивам, а також жертви етнічних чищень, воєнних дій, промислових аварій, стихійних лих (голод, повінь, землетрус, ураган та ін.)), але також і особи, що за власною ініціативою залишили місце свого проживання внаслідок позначених причин [18]. Безумовно, до категорії

мігрантів відповідно до даного критерію можна прирахувати біженців і осіб, що шукають притулок, (при дотриманні інших критеріїв).

Важко не погодитися з Т.Н. Юдіною, що «майже всяка міграція має на увазі деякий елемент примусу, наприклад, міграція з метою працевлаштування, яку прийнято вважати «добровільною», часто викликана таким фактором, що примушує, як убогість. Точно так само майже всі міграційні переміщення мають на увазі наявність елемента вибору» [20]. Однак у випадку нашого підходу мається на увазі не опосередкований причинно-наслідковий вплив через фактори, що примушують, а безпосередній силовий вплив на особистість.

По-п'яте, у визначенні повинні знайти відображення намір постійного або тривалого проживання. Формулювання «на тривалий час», що зустрічається в багатьох визначеннях міграції, є вкрай невизначеним. У різних країнах існують різні часові рамки, після яких іммігрант може розраховувати стати громадянином приймаючої країни – у середньому 7 років. Отже, стадія міграційного процесу, що завершує, – адаптація мігрантів до нового співтовариства – у середньому триває 7 років (5–10 років). Після того, як відбулося переселення, підкріплене статусом громадянина приймаючої країни, відбувається вже не міграційний процес, не адаптація, а інтеграція громадянина в суспільство.

Оскільки міграція – це переселення з метою постійного проживання, то епізодичні, сезонні й маятникові міграції, тобто ділові й туристичні поїздки, поїздки у відраження, на відпочинок, лікування, навчання або роботу не повинні відноситися до міграції. Ці поняття скоріше можна охарактеризувати термінами «пересування населення», а також «переміщення населення».

На нашу думку, іммігрантом є та особа, що одержала посвідку на проживання (поза залежністю від термінів його знаходження в приймаючій країні), або статус біженця, якщо в нього є намір оселитися в даній країні назавжди, або інший офіційний статус, що передбачає перспективу стати громадянином країни. Таким чином, для того, щоб бути приліченим до мігрантів, з нашого погляду, необхідно мати певний офіційний статус.

Якщо ж індивід приїхав на заробітки за рубіж за трудовим договором або без нього, то абсолютно не ясно, по-перше, чи побажає він переселитися й стати громадянином приймаючої країни або ж поїде в іншу, а по-друге, чи побажає приймаюча сторона бачити гастарбайтера громадянином своєї країни.

Намір постійного проживання при визначенні міграції, на нашу думку, має вирішальне значення. Відомо, що поїздки на заробітки (так звана «трудова міграція») досить часто закінчуються переселенням індивідів у ті місця, де вони працювали або відпочивали, однак таких поїздок може бути декілька, поки не сформується намір переселитися, але воно може й не сформуватися. У багатьох же випадках «заробітчани» або в російській традиції «отходнікі», якщо маються на увазі внутрішні переміщення, або «гастарбайтери», якщо мова йде про зовнішні переміщення, вертаються на батьківщину. Більше того, намір мігрантів може змінитися, і люди, що збиралися проживати в приймаючій країні до кінця своїх днів, вертаються в країну від'їзду. Причинами, що

спонукують їх до цього, як показують інтерв'ю з іммігрантами, що повернулися на батьківщину, є: наявність старих батьків, що потребують догляду, важкі кліматичні умови в приймаючій країні (наприклад, жарке літо в Ізраїлі), необхідність більш інтенсивно і якісно працювати в приймаючій країні, ніж на батьківщині, невідповідність очікувань від переїзду з реальним становищем та ін. Економічна криза, політичні потрясіння значною мірою позначаються на мігрантах, істотно погіршуючи їхнє життя. Можна припустити, що в такому разі частина з них зволіє повернутися в країну від'їзду, хоча ще якийсь час назад вони мали намір лишитися в приймаючій країні назавжди.

Міграція – це вже результат здійснення наміру, що виникає з потреб. Але доти, поки індивід не змінив місце проживання, не перетнув кордон, говорити про міграцію ще не можна. Інша справа міграційний процес. Він може починатися задовго до самого переїзду й тривати більше 10 років. Але щоб цей процес наступив, необхідний акт міграції. І рішення про нього приймає сам індивід (або сім'я) самостійно, таким чином, він не суб'єкт, убудований у міграційний процес, а актор.

Отже, міграція населення – це переселення за власною ініціативою з метою постійного проживання в приймаючій країні (або місцевості) з моменту одержання посвідка на проживання або іншого офіційного статусу, що передбачає перспективу стати громадянином країни, до моменту одержання громадянства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова М.С. Современные социологические теории миграции населения: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук: специальность 22.00.01 «Теория, методология и история социологии» / М.С. Блинова. — М., 2008. — 29 с.
2. Бреттелл К.Б. Теория миграций / К.Б. Бреттелл, Д.Ф. Холлифилд // Методология и методы изучения миграционных процессов: Междисциплинарное учебное пособие / [под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля]. — М. : Центр миграционных исследований, 2007. — С. 33—70.
3. В 2011 году Канада планирует принять от 240 до 265 тысяч новых иммигрантов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://emigrant.name/novosti-immigracii/2011-godu-kanada-prinmet-240-265-tysyach-immigrantov.html>.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — 1140 с.
5. Воробьева О.Д. Миграционные процессы населения: вопросы теории и государственной миграционной политики [Электронный ресурс] / О.Д. Воробьева // Проблемы правового регулирования миграционных процессов на территории Российской Федерации: Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ. — № 9 (202). — 2003. — Режим доступа : <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2003/vestniksf202-09/vestniksf202-09030.html>.
6. Десять самых популярных стран у иммигрантов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://rating.rbc.ru/mini/index.shtml?2010/02/05/32698598>.
7. Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения / В.А. Ионцев. — М. : Диалог-МГУ, 1999. — 367 с. — (Серия «Международная миграция населения: Россия и современный мир»; вып. 3).

8. Козырев Ю.Н. Демографическое развитие гипотезы и перспективы / Ю.Н. Козырев // Демографические тетради. — 1973. — Вып. 8. — С. 154—155.
9. Миграции в трансформирующемся обществе. Аннотированный библиографический указатель литературы, изданной в странах СНГ 1992–1999 гг. / Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ. Независимый исследовательский Совет по миграции стран СНГ и Балтии / Л.Аругтюнин и др. ; [отв. ред. Ж.Зайончковская]. — М. : Комплекс-Прогресс, 2000. — 520 с.
10. Миграция населения [Электронный ресурс] // Википедия: свободная энциклопедия. — Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
11. Миграция населения [Электронный ресурс] // Социологический словарь. — Режим доступа : http://mirslovari.com/content_soc/migracija-naselenija-4310.html.
12. Міграційний рух населення у 2010 році [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
13. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения / В.И. Переведенцев. — М. : Наука. — 1975. — 118 с.
14. Проблемы нелегальной иммиграции в Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://emigrant.name/novosti-immigracii/problemy-immigracii-v-ukraine.html>.
15. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса (Очерки теории и методов исследования) / Л.Л. Рыбаковский. — М. : , 2001. — 113 с.
16. Социально-экономическая география Украины / [под ред. О. Шабля]. — Львов: Свит, 1998. — 640 с.
17. Сумма исков к Украине оказалась больше ее годового бюджета [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.lenta.ru/news/2010/06/23/budget/>.
18. Тіньові міграційні потоки та їх вплив на економічну безпеку країни (аспект трудової імміграції) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://old.niss.gov.ua/monitor/marrch/13.htm>.
19. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский ; [пер. с польск. М.М. Гуренко; под общ. ред. и послеслов. акад. А.М.Румянцева]. — М. : Прогресс. — 1969. — 240 с.
20. Юдина Т.Н. Социология миграции: Учебн. пособ. / Т.Н. Юдина. — М. : Академический Проект, 2006. — 272 с.